

ELS DARRERS VOLUMS DE LA CATALUNYA CAROLÍNGIA

IGNASI J. BAIGES JARDÍ¹
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

Lliurat el 3 de juny de 2022. Acceptat el 19 de juny de 2022.

RESUM

Aquesta contribució al Congrés Homenatge a Ramon d'Abadal i Vinyals (1888-1970), presenta els volums de la col·lecció *Catalunya carolíngia* publicats després de la mort del seu creador i impulsor, Ramon d'Abadal i de Vinyals, que completen la part del diplomatarí de l'obra tal com havia estat planificada. Se centra, doncs, en els volums IV a VIII de la col·lecció.

PARAULES CLAU

Ramon d'Abadal i de Vinyals, Catalunya carolíngia, documentació, diplomàtica, edició crítica.

The last volumes of *Catalunya carolíngia*

ABSTRACT

This contribution to the *Congress Tribute to Ramon d'Abadal i de Vinyals (1888-1970)*, presents the volumes of the collection *Catalunya carolíngia* published after the death of its creator and promoter, Ramon d'Abadal i de Vinyals,

1. ijbaigesjardi@ub.edu

which complete the part of the diplomat of the work as planned. It therefore focuses on volumes IV to VIII of the collection.

KEYWORDS

Ramon d'Abadal i de Vinyals, Carolingian Catalonia, documentation, diplomatics, critical edition.

I. INTRODUCCIÓ

Amb la recent publicació el passat 2021 del volum VIII de *Catalunya carolíngia* s'ha culminat el projecte d'edició de la documentació catalana anterior a l'any mil tal com el va concebre Ramon d'Abadal i de Vinyals. Al llarg de la seva història, el projecte ha hagut de superar entrebancs i moments difícils, uns lligats a la persona del seu creador i impulsor² (Feliu, 2011 i 2020; Font i Rius, 1989; Mundó, 1989, 2007-2009; Peláez, 1994; Pladevall, 1989; Salrach, 1989; Sobrequés; Morales, 2020; Sobrequés; Riera, 1994; Udina, 1994; Vilanova, 1996) i altres als esdeveniments, a la situació política del país i a les circumstàncies viscudes per l'Institut d'Estudis Catalans durant els anys difícils de la dictadura franquista (Baucells; Izquierdo; Pujol, 2007). Uns i altres, sens dubte, han marcat la trajectòria del projecte i han contribuït a fer que s'allargués i acabés convertint-se en un projecte centenari que el seu creador i impulsor no va poder veure acabat (Feliu, 2020 i l'aportació d'aquest autor al present Congrés). En vida d'Abadal només van veure la llum els volums II (Abadal, 1926-1950 i 1952, 1a ed. facsímil 2007, reimp. 2009) i III (Abadal, 1955) de la col·lecció. La primera part del volum I, tot i que Abadal, amb motiu de la publicació del segon volum dels *Diplomes carolíngis* el 1952, anunciava que es trobava enllestida i en premsa, no es va publicar fins a 1986, bastants anys després de la seva mort (Abadal, a cura de Sobrequés, 1986). És en aquest moment que s'hauria de situar l'inici de l'etapa final de la col·lecció, amb la represa continuada dels treballs que ha de portar a la culmi-

2. La formació, personalitat i l'obra de Ramon d'Abadal ha estat estudiada a bastament. Destaquem les aportacions reunides en els volums commemoratius del centenari del seu naixement i altres treballs entorn de la seva trajectòria personal i científica.

nació de l'obra. Aquesta nova etapa del projecte *Catalunya carolíngia* se situa en el moment en què Miquel Coll i Alentorn, Josep M. Font i Rius i Anscari Manuel Mundó i Marcet, comissionats per l'Institut d'Estudis Catalans per gestionar la continuïtat de l'obra d'Abadal, van encarregar a Jaume Sobrequés i Callicó continuar el treball que havia quedat interromput per la mort de Santiago Sobrequés i Vidal³ sobre els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada (Feliu, 2020, p. 86-87). En els anys successius, diverses persones es van dedicar a elaborar els diplomataris dels comtats que Abadal i el seu primer equip de col·laboradors no van poder dur a terme. És així com entre els anys 1999 i 2021 han anat apareixent els cinc darrers números de la col·lecció, els dedicats als *Comtats d'Osona i Manresa* (Ordeig, 1999), de *Girona, Besalú, Empúries i Peralada* (Sobrequés; Riera i Rovira, 2003), de *Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet* (Ponsich, 2006), de *Barcelona* (Baiges; Puig, 2019), i d'*Urgell, Cerdanya i Berga* (Ordeig, 2021). La publicació d'aquest ingent volum de documents, que ha permès culminar el diplomatarí i que se sumen als publicats en vida per Abadal, es deu a l'impuls i el compromís de l'Institut d'Estudis Catalans i de la seva Secció Històrico-Arqueològica.

II. L'ESTRUCTURA DELS VOLUMS DE LA *CATALUNYA CAROLÍNGIA*

Els cinc volums publicats en els darrers 22 anys presenten una estructura gairebé idèntica a la del volum III, editat per Abadal. Cadascun l'enceta un prefaci o pròleg a càrrec dels directors. Anscari Manuel Mundó és el seu autor en els volums IV (Mundó, 1999a, p. 5-10), V (Mundó, 2003a, p. 5-11) i VI (Mundó, 2006, p. 5-26); Gaspar Feliu i Josep Maria Salrach signen els dels volums VII (Feliu; Salrach, 2019, p. 5-15) i VIII (Feliu; Salrach, 2021, p. 5-15). L'un i els altres fan un recorregut succint per la història del projecte *Catalunya carolíngia*, que en el volum VII, *El comtat de Barcelona*, s'amplia amb una semblança dels curadors i d'Anscari Manuel Mundó, que ens va deixar el 25 de desembre de 2012, i amb una breu presentació de les tipologies documentals més abundants.

3. Abadal, conscient del volum de la feina que comportava el projecte, va comptar des dels anys cinquanta del segle passat amb diversos col·laboradors per assegurar-ne la continuïtat.

En el volum VIII, els directors ressalten els documents més significatius per la seva antiguitat, per la relació amb la restauració de l'església d'Urgell i els seus representants, per la seva connexió amb els inicis dels comtats estudiats i amb les primeres generacions de comtes, per la informació que aporten sobre el creixement de la població i de terres conreades o sobre la política expansionista i repobladora dels comtes, tot fent esment al nombre significatiu de documents falsos, 28 en total. Els directors completen el prefaci amb una semblança de Josep Maria Font i Rius, mort el 5 d'abril de 2018.

Després de la llista de les abreviatures i de la bibliografia, tots els volums entren en l'estudi pròpiament dit, que comença amb la *Projecció històrica i geogràfica*, continua amb els *Elements d'informació*, conformats per la *Historiografia* i les *Fonts diplomàtiques*, i segueix amb el diplomatarí pròpiament dit. Completen l'edició els mapes i l'índex de noms.

III. PROJECCIÓ HISTÒRICA I GEOGRÀFICA

Tots els volums dediquen unes pàgines a contextualitzar històricament i geogràfica els diferents territoris. S'hi estudien els fets històrics i els protagonistes que provocaren la substitució de la dominació musulmana pel domini carolingi i el canvi polític-administratiu que això comportà. Uns canvis que afavoriren la substitució del ritus i la litúrgia visigòtics per la litúrgia francoromana i la subjecció dels bisbats catalans a l'Església metropolitana de Narbona.

En l'àmbit polític es destaca el procés d'establiment del dret hereditari en la successió dels diferents comtats i les dades dels documents que corroboren que el domini carolingi s'anà extingint al llarg del segle x. Les referències a les aportacions d'Abadal per part dels autors són obligades en aquest apartat, sovint per reafirmar allò que ell ja havia dit o intuït.

Altra informació dels documents permet conèixer les primeres referències als comtats i als territoris que els integren, així com l'expansió territorial. Permet, igualment, establir quins foren els primers prelatos i clergues dels bisbats catalans i conèixer el renaixement monàstic arreu del territori, les dissidències en el si de l'Església i les dades geogràfiques que ajuden a perfilar els límits territorials dels diferents comtats.

IV. LES FONTS DIPLOMÀTIQUES I HISTORIOGRÀFIQUES

Tots els volums presenten i analitzen, sota el títol *Els elements d'informació*, la historiografia, les fonts diplomàtiques i els documents falsos.

El capítol dedicat a la historiografia recull, seguint la cronologia manuscrita i editorial, les obres que han copiat, editat, estudiat, regestat o referenciat els documents aplegats en els diplomataris dels diferents comtats o que donen informacions complementàries. És un repàs exhaustiu i crític per tota aquesta producció que parteix d'obres manuscrites medievals i arriba fins al dia d'avui.

Episcopologis, catàlegs antics, vides de sants, cròniques, registres de diverses tipologies i obres impreses des del segle XVI fins a l'actualitat van apareixent en una seqüència ordenada, on cada autor i obra estan perfectament contextualitzats. Així, entre molts altres, ens passen per davant les *Gesta comitum barchinonensium* (Cingolani, 2008 i 2012), els episcopologis de les diferents diòcesis catalanes, la història de Catalunya a través de les obres de Francesc Diago (Diago, 1603), Jeroni Pujades (Pujades, 1829-1832), Pròsper de Bofarull (Bofarull, 1836) i tants altres; la historiografia monàstica amb fra Benet Ribas al capdavant (Ribas, 1990) i els grans aplecs documentals, encapçalats per Pèire de Marca i el seu secretari Étienne Baluze (Marca, 1688) i seguits pel *Viage literario* del dominic Jaume Villanueva (Villanueva, 1803-1852), l'*España sagrada*, iniciada per Enrique Flórez (Flórez, 1774-1819), els 25 volums de l'obra manuscrita de Jaume Caresmar, que tants documents perduts ens ha aportat, els onze volums dels *Sacra Cataloniae antiquitatis monumenta* del canonge premonstratenc Jaume Pasqual, el *Cartoral de Sant Cugat* de Josep Rius i Serra (Rius, 1945-1947), el *Diplomatari de la catedral de Vic* d'Eduard Junyent, continuat per Ramon Ordeig (Junyent, 1980-1996), el de la catedral de Barcelona d'Àngel Grau (Fàbrega, 1995), bona part dels documents del qual havien estat transcrits i presentats per Gaspar Feliu en la seva tesi doctoral (Feliu, 1971), l'extraordinària recopilació de Cebrià Baraut (publicada a la revista *Urgellia*) i un llarg etcètera d'autors catalans, espanyols, europeus i nord-americans, impossible d'enumerar en l'espai de què disposem, que permet veure l'abast de la recerca que s'ha fet sobre la Catalunya dels segles IX i X i, de vegades, l'intercanvi epistolar entre alguns d'aquests protagonistes, que resulta molt ric i suggeridor.

A més de les obres generals i els grans reculls de documents, hi ha una altra producció centrada en l'estudi d'institucions, llocs i fets històrics puntuals, així com la historiografia de producció local, que sovint ha aportat textos als dife-

rents diplomataris i que està recollida en els capítols dedicats a la historiografia en cadascun dels volums de l'obra.

En el capítol de fonts diplomàtiques s'estudien els arxius i cartorals que conserven o van conservar bona part dels documents dels diferents comtats, tot incidint, en el cas dels arxius, en l'estat de cadascun, les seves vicissituds, el seu emplaçament al llarg dels segles, la configuració dels fons dels segles IX i X que custodien i els seus protagonistes, aquells que tingueren a veure amb la tasca de copiar i extractar els documents, els que dugueren a terme el seu inventari i catalogació o els que vetllaren per la seva preservació i correcta conservació, sense mancar-hi la informació sobre els erudits i intel·lectuals il·lustres que els visitaren.

Altres arxius —estatals, parroquials, municipals, episcopals, senyoriais o patrimonials— han aportat igualment documents a l'obra; se'ls relaciona i es dona notícia de les seves aportacions, moltes d'elles de gran interès. És impossible fer aquí una relació de tots els arxius que custodien aquests fons, però sí que val la pena fer-ne referència dels més significatius per a la documentació aplegada en cada volum.

Per al volum IV, *Comtats d'Osona i Manresa*, destaquen els arxius Episcopal i Capitular de Vic, que entre tots dos conserven 643 documents dels segles IX i X, gairebé tots originals, cosa que significa una tercera part del diplomatarí d'aquests comtats; l'Arxiu del monestir de Ripoll i els seus cartorals, cremats irremeiablement en l'assalt al monestir del 9 d'agost de 1835 i dels quals tenim referències per obres diverses; el de Sant Joan de les Abadesses, en part conservat in situ, i en part (la documentació més antiga) a l'Arxiu Reial de Barcelona - Arxiu de la Corona d'Aragó; el gairebé perdut Arxiu de Sant Benet de Bages, del qual es conserva només una part, avui dispersa per diferents centres arxivístics; o l'Arxiu de Santa Cecília de Montserrat (Ordeig, 1999, p. 33-45), del qual coneixem molta documentació mercès a les tasques d'organització de l'arxiu dutes a terme pel pare Gregorio Escudero i els treballs de fra Benet Ribas (Altés, 1994, p. 25 i 31). Un petit fons d'aquest arxiu està dipositat a l'Arxiu Reial de Barcelona.

En el volum V, *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, els autors recorden que molta de la documentació aplegada procedeix d'arxius monàstics actualment desapareguts. El periple d'aquesta documentació a partir de la desamortització de 1835 començà amb un primer trasllat a les delegacions provincials d'Hisenda de Girona i Barcelona, d'on passaren posteriorment a l'Arxiu Reial de Barcelona, tot i que alguns documents van ser adquirits per la

Biblioteca Nacional de França o van passar a mans de particulars. Caracteritza aquesta documentació monàstica el seu deficient estat de conservació i la dispersió per diferents arxius i biblioteques: l'Arxiu Capitular i l'Arxiu Diocesà de Girona, la Bibliothèque national de França, l'Arxiu del monestir de Sant Joan de les Abadesses, l'Arxiu Episcopal de Vic, l'Arxiu Reial de Barcelona i la Biblioteca de Catalunya (Sobrequés; Riera i Rovira, 2003, p. 29-30).

Només 113 documents dels 636 que integren el volum, poc més de la sisena part, ens han arribat en original (Sobrequés; Riera i Rovira, 2003, p. 31), la qual cosa posa en evidència el protagonisme i la importància de les còpies i els registos que ens han transmès la gran majoria dels documents dels comtats gironins.

Destaquen les còpies del *Llibre Gran de la Sagristia Major*, de la primera meitat del segle XII, i el *Cartoral de Carlemany*, format per dos cartorals, un de la primera meitat del segle XIII i l'altre de la primera meitat del segle XIV, conservats respectivament en l'Arxiu Capitular i l'Arxiu Diocesà de Girona; les de les col·leccions Baluze, Moreau i Doat de la Bibliothèque national de França i les recollides en l'obra *Sacra Cathaloniae Antiquitatis Monumenta* del pare Jaume Pasqual, custodiada a la Biblioteca de Catalunya. Entre les col·leccions de registos tenim el *Llibre de Canalars* de l'Arxiu del monestir de Sant Joan de les Abadesses i els dos reculls de les *Notes històriques del pare Roc d'Olzinelles*, procedents de Ripoll i actualment a la Biblioteca de Catalunya i a l'Arxiu Episcopal de Vic. L'edició dels comtats gironins aplega per primera vegada tres preceptes reials carolíngis referents a Catalunya, que eren desconeguts quan Abadal publicà el volum dels *Diplomes*. L'edició presenta, a més, 54 documents inèdits i diversos extrets i notícies (Sobrequés; Riera i Rovira, 2003, p. 31-35).

La destrucció d'arxius a França durant la Revolució explica la poca presència d'originals en el volum VI, dedicat als *Comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*. La introducció a les *Fonts diplomàtiques* recull notícies esfereïdores de la crema de material d'arxiu o del destí de centenars de llibres vells que es feren servir per embolcallar la càrrega de canons. Dels 649 documents aplegats només 38 són originals; la resta ens han arribat en còpies, registos o extractes (Ordeig, 2006, p. 55-56).

Ramon Ordeig, curador i revisor del volum després de la mort de Pere Ponsich, ens apropa als arxius i aplecs documentals que custodiaven la documentació i a les vicissituds que patiren al llarg de la història, tot recordant la gran tasca compiladora, iniciada per reis, abats, arxivers i erudits, que ha ajudat a conservar part d'aquesta documentació.

Els arxius més importants són, en aquest cas, el de la catedral d'Elna, els de centres monàstics d'altres territoris, amb béns, però, dins aquest bisbat, com és el cas de la Grassa, Ripoll, Sant Joan de les Abadesses, Sant Pere de Camprodon i Sant Pere de Rodes, i els de centres monàstics situats dins el territori, entre els quals destaca Sant Miquel de Cuixà per sobre de tots (Ordeig, 2006, p. 55-72). El monestir va aplegar documentació en dos cartorals avui perduts, el *Major* o *Llibre Verd*, del segle XII, (Ordeig, 2019) i el *Menor*, de mitjan segle XIV, tots dos ben descrits pels autors i erudits dels segles XVII i XVIII que copiaren molts dels seus documents i ens els han reportat fins avui.

Bona part de la documentació dels comtats del nord dels Pirineus la tenim avui recopilada en les col·leccions Baluze i Moreau de la BNF, en el *Liber Feudorum Maior* i en el *Liber Feudorum Ceritaniae et Rossilionis*.

Es dona la paradoxa que a l'Arxiu Capitular d'Urgell es conserven 26 dels 38 originals dels segles IX i X i dues còpies d'aquest darrer segle que procedeixen de l'Arxiu dels Vescomtes de Conflent i haurien arribat a l'arxiu urgellenc amb motiu de les donacions que els bisbes Sala i Ermengol, membres del casal vescomtal de Conflent, i els seus familiars haurien fet a la catedral i a la canònica d'Urgell (Ordeig, 2006, p. 58).

En el volum VII, les fonts diplomàtiques i historiogràfiques es presenten conjuntament (Baiges; Puig, 2019, p. 61-145). Així, s'estudia l'origen dels arxius, la institució que els va generar, els inventaris i compilacions de què han estat objecte, les vicissituds que han patit al llarg de la història i el seu destí final, generalment un gran arxiu estatal o eclesiàstic, però també algun arxiu comarcal.

L'estudi aporta informació sobre els documents més interessants de cada fons i fa un recorregut per la seva historiografia. De nou van apareixent cronològicament i degudament contextualitzats els autors que els han estudiat, transcrit o editat, que n'han fet extractes o ens n'han donat notícia.

Actualment, tot i la dispersió de molta documentació, els arxius més importants per al diplomatarí del volum VII són el Reial de Barcelona (actual Arxiu de la Corona d'Aragó), el Capitular i el Diocesà de Barcelona, la Biblioteca de Catalunya, l'Arxiu de l'Abadia de Montserrat i el Comarcal del Vallès Occidental.

A l'Arxiu Reial, a més del fons comtal propi, hi va ingressar molta de la documentació procedent de la supressió de monestirs i convents en el procés desamortitzador del segle XIX. Aquest arxiu custodia la documentació dels monestirs de Sant Cugat del Vallès, Santa Maria de Montalegre i part de la de

Sant Benet de Bages. L'arxiu del monestir de Sant Llorenç del Munt va quedar repartit entre l'Arxiu Reial i la Biblioteca de Catalunya, mentre que el de Santa Eulàlia del Camp, integrat en el de Santa Anna, està dipositat a l'Arxiu Diocesà de Barcelona. El de Sant Pere d'Egara es conserva en el Comarcal del Vallès Occidental, a Terrassa, i el de Santa Cecília de Montserrat, integrat en el de Santa Maria l'any 1539, gairebé es va perdre a causa de l'incendi provocat per les tropes napoleòniques el 1811. Els extractes redactats pel pare Benet Ribas, conservats en els *Monumenta* de Jaume Pasqual, ens informen de la riquesa d'aquest fons.

Altres arxius, eclesiàstics, monàstics, municipals i patrimonials, han aportat documents al diplomatarí del comtat de Barcelona. La seva història, vicissituds, lloc de conservació i la historiografia de la documentació que custodien completen el capítol dedicat a les fonts diplomàtiques i historiogràfiques. Pel volum de documentació aportada al diplomatarí cal recordar especialment el *Cartoral de Sant Cugat*, custodiat a l'Arxiu Reial, i els *Libri Antiquitatum* de la catedral de Barcelona.

Pel que fa al darrer volum, *Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga*, la gran majoria de la documentació es conserva a l'Arxiu Capitular d'Urgell, on cal diferenciar la dels primitius arxius de la catedral i de la Mensa Episcopal d'aquella procedent dels arxius monàstics que s'hi han incorporat al llarg dels segles (Ordeig, 2020, p. 71-73).

Del primer grup destaquen els 139 originals, que sumats a les 67 còpies del *Dotaliorum Ecclesie Urgellensis liber primus*, eleven a 206 els documents procedents d'aquests fons. El conjunt documental gairebé s'ha mantingut intacte des de que a mitjan segle XVII Guillem Costa, monjo de Cuixà, ordenà i copià els documents més antics i de major interès per a l'obra de Marca. Només s'ha de lamentar la pèrdua d'alguns documents a causa del trasllat del fons a Barcelona durant la Guerra Civil Espanyola i el seu posterior retorn a la Seu d'Urgell (Ordeig, 2020, p. 73).

Pel que fa al segon grup, el curador del volum presenta els diferents arxius monàstics: Sant Climent de Codinet, Sant Llorenç prop Bagà, Sant Andreu de Trespunts, Sant Sadurní de Tavèrnoles, Santa Cecília d'Elins, Santa Maria de Solsona, Santa Maria de Serrateix, Sant Llorenç de Morunys, Sant Pere de la Portella i Santa Maria d'Organyà (Ordeig, 2020, 73-82), tot indicant el nombre d'originals i còpies aportats al diplomatarí, l'escassetat i la dispersió dels textos conservats i, en algun cas, l'alt percentatge de falsos en un fons numèricament discret actualment com és el cas de Tavèrnoles, amb 9 falsos localitzats.

La historiografia que s'ha basat en els documents i la relació dels cartorals més significatius completa la informació de cada arxiu monàstic de la diòcesi d'Urgell. Del conjunt urgellenc destaca el fons de Sant Climent de Codinet amb el document més antic de tota la col·lecció *Catalunya carolíngia*, una venda de 15 d'octubre de 815 (Alturo, 2019).

Un capítol final es dedica als monestirs extradiocesans que aporten documentació al volum: Santa Maria de Ripoll, Sant Joan de les Abadesses, Cuixà, Sant Pere de Rodes, Montserrat, Santa Maria d'Arles, Sant Martí de Canigó i Sant Pere de Camprodon (Ordeig, 2020, 82-84).

La pèrdua i la dispersió de la documentació dels segles IX i X caracteritza la majoria dels arxius monàstics dipositats en el Capitular d'Urgell. A tall d'exemple, de Sant Llorenç prop Bagà hi ha documents a l'Arxiu Reial de Barcelona, a la Biblioteca de Catalunya, a l'Arxiu Capitular d'Urgell, al de Montserrat, a la British Library, a la Schøyen Collection d'Oslo-Londres, a l'Arxiu Ducal de Medinaceli, al Parroquial de Cardona i al Nacional de Catalunya (Ordeig, 2021, p. 77-78).

L'estudi presenta també els arxius de les cases comtals i vescomtals del territori i el dels coprínceps de les valls d'Andorra, en bona part perduts i dispersos (Ordeig, 2021, p. 65-70).

V. ELS FALSOS

Una altra qüestió que es repeteix en tots els diplomataris és la presència de documents falsos. A l'estudi previ al diplomatari del volum III, Ramon d'Abadal al·ludia a la ingent quantitat de falsificacions que trobà entre els documents dels *Comtats de Pallars i Ribagorça*, falsificacions que considerava que s'havien de separar definitivament dels documents autèntics (Abadal, 1955, p. 50). Per aquesta raó les editava en apèndix i en prescindia en l'estudi històric, tot i que els dedicava un apartat específic. Allí, agrupades segons la institució a la qual feien referència, argumentava les raons per establir-ne la falsedat.

Aquest mateix criteri s'ha seguit en els volums apareguts posteriorment, que fan esment de les principals falsificacions i publiquen en apèndix les més importants. Els curadors coincideixen que les falsificacions van ser elaborades majoritàriament en l'època medieval, si bé n'hi ha d'època moderna i fins i tot alguna del segle XIX.

Algunes de les raons que permeten detectar els falsos i apartar-los del discurs històric i diplomàtic són les interpolacions, els retocs del text i els formularis anòmals, l'ús de clàusules més tardanes o el llenguatge inusual. També permeten detectar els falsos els còmputos cronològics no coincidents o contradictoris en relació amb els actors del document, les expressions i els termes impropis per als usos diplomàtics de l'època, una aparença solemne innecessària, les formes gràfiques i les referències a numeraris clarament posteriors, els trets lingüístics tardans o les formulacions jurídiques posteriors.

L'estudi dels falsos dels nostres comtats recull totes les aportacions de la historiografia, generalment amb opinions coincidents, però també amb discrepàncies. En general, les falsificacions estan relacionades amb institucions monàstiques que reivindicaven un patrimoni que no tenien o la llibertat d'acció sobre un territori que no els corresponia.

Entre els cinc volums s'editen en apèndix un total de 71 documents falsos.⁴

VI. LES FORMES GRÀFIQUES

La problemàtica que presenta la diversitat de formes gràfiques i la necessitat d'establir les grafies catalanes derivades en els noms propis dels documents originals de la *Catalunya carolíngia*, tot i intuir-la, no va ser resolta per Abadal. Calia una formulació de normes per resoldre aquest problema lingüístic. A tal efecte, Anscari Manuel Mundó, en col·laboració amb la Secció Filològica de l'Institut, va redactar una nota introductòria al diplomatarí del volum IV (Mundó, 1999*b*). Mundó destacava la facilitat de passar al català els noms d'origen grec i llatí i els cristians i bíblics, enfront dels gòtics, germànics i fràncics, per als quals donava uns criteris que semblaven coherents, conscient que alguna solució no era del tot correcta i de la dificultat d'unificar les grafies dels escrivans de l'època.

Aquesta nota va ser completada pel mateix Mundó en el volum V (Mundó, 2003*b*) davant la presència de força noms nous i conscient de la necessitat de buscar solucions més ajustades per a aquells que ja havien estat objecte de revisió en el volum IV, sempre buscant adaptar millor al català modern els noms dels segles IX i X.

4. 10 per al volum IV, 7 per al V, 10 per al VI, 16 per al VII i 28 per al VIII.

L'aportació de Mundó va ser aclaridora i ha estat de gran ajuda per als qui hem col·laborat en l'obra. Tot i això, a l'hora d'unificar els noms en la taula cronològica general que es publicarà en el volum IX, s'ha reformat alguna de les normes anteriors.

VII. ELS DIPLOMATARIS DELS DIFERENTS COMTATS

En els diplomataris de cada comtat, una acurada i completíssima taula de tradició documental, a continuació de la data i els registos, recull tota la informació sobre l'original, en cas d'haver-se conservat, i sobre les còpies, els trasllats, registos i notícies que es coneixen de cada document.

A continuació s'enumeren les diferents edicions, completes, parcialment o en forma de registres de què han estat objecte els documents. Tant en les còpies com en les edicions s'indica la font que en cada cas s'ha seguit, amb la discussió del perquè, si cal. Les remissions als altres comtats, els aclariments, informacions suplementàries, explicacions sobre la problemàtica que pot presentar una data, la procedència d'una notícia sobre un document perdut, les dades sobre els actors dels documents, les notícies antigues sobre l'existència de còpies avui perdudes i un llarg etcètera de puntualitzacions ens apropen a la trajectòria de cada document.

Aquesta tasca, que acompanya molts dels documents del diplomatari, ha estat un treball de recerca molt important i sovint feixuc dels diferents curadors per clarificar qüestions i aspectes dubtosos dels textos, relacionar-los els uns amb els altres, localitzar-ne les possibles interpolacions, aportar una datació per als documents no datats o que per diverses raons presenten problemes de lectura o d'interpretació de la seva cronologia i, també, discernir sobre la possible falsedat o no.

VIII. ELS ANNEXOS: MAPES I ÍNDEX

Els mapes, elaborats curosament per Jordi de Bolòs i Víctor Hurtado, situen cartogràficament les capitals de comtat, seus episcopals, ciutats, vil·les, esglésies, monestirs, cel·les, castells i els principals cursos d'aigua que apareixen en els documents. Reconstrueixen cartogràficament com era el país fa més de

mil anys i donen mostra de l'elevada densitat de població d'algunes zones. Els topònims es presenten en la forma actual i tal com apareixen en els documents.

L'índex alfabètic de noms recull els topònims i antropònims, així com els noms comuns d'interès diplomàtic, jurídic o històric. Han elaborat el del volum IV Rafel Ginebra i Ramon Ordeig; el del volum V, Ramon Ordeig i Josep Ribas; el mateix Ordeig s'encarregà de l'índex del volum VI. Joan Solé, Pere Puig i Abel Rubió han elaborat el del volum VII i Ramon Ordeig i Abel Rubió, el del volum VIII.

IX. ELS DOCUMENTS EDITATS

Els cinc volums publicats des de 1999 recullen 4.565 documents reals, si bé la xifra se situa en 5.644 si tenim en compte les remissions a documents publicats en altres comtats, les refaccions a partir de notícies localitzades en documents de cronologies posteriors i els bisos (Feliu, 2020, p. 91).⁵

Els documents originals publicats són 2.112, que es distribueixen de forma molt desigual segons els comtats: Osona i Manresa, 1.085; Urgell, Cerdanya i Berga, 318; Barcelona, 554; Girona, Besalú, Empúries i Peralada, 109; i Roselló, Conflent, Vallespir i Fenollet, 28.

Davant d'aquest número d'originals, resulta evident el protagonisme de les còpies. La seva importància és cabdal, ja que moltes són l'únic testimoni que ens ha transmès un text. El nombre d'aquestes còpies augmenta quan en trobem més d'una d'un mateix document elaborades en cronologies diverses. Moltes són en pergamí, tot i que les dels segles moderns acostumen a presentar-se en paper. Un nombre important de documents ens ha arribat a través dels cartorals que diferents institucions van elaborar a partir del segle XIII, entre els quals destaquen per la seva significació els *Libri Antiquitatum* de la catedral de Barcelona, el *Dotaliarum Ecclesiae Urgellensis liber primus*, el *Liber Dotationum Antiquarum* de Vic i el *Cartulari de Sant Cugat del Vallès*.

Igualment, els registres han estat fonamentals per tenir notícia de molts documents. Els devem als inventaris elaborats sobretot en els segles XVII i XVIII i a l'obra d'un bon grapat d'estudiosos.

5. Les xifres que donem no coincideixen plenament amb les aportades per G. Feliu en no haver tingut en comte aquest autor els bisos que s'han hagut d'intercalar en els diferents volums.

X. LES TIPOLOGIES DOCUMENTALS

Aquest volum de documents podria haver estat encara major sense els efectes destructius d'alguns esdeveniments històrics. Només pel que fa al comtat de Barcelona, l'augment considerable de documents posteriors de la presa d'Almanson fa pensar en el gran desastre que va significar per als incipients arxius i per als documents de moltes institucions i de molts particulars. Altres fets bèl·lics o històrics, com la Guerra del Francès, la desamortització o la Guerra Civil espanyola, provocaren igualment una gran pèrdua de documents, la destrucció de molts arxius municipals i parroquials i la dispersió de molta documentació (Sabaté, 2019).

Un bon nombre dels documents de cadascun dels diplomataris fa referència als drets de domini sobre terres i altres béns immobles. Encapçalen aquest grup les compravendes i les donacions, les primeres entre particulars, les segones generalment a favor d'institucions religioses. Altres traspassos de béns immobles es produeixen a través de permutes, empenyoraments, cartes precàries i contractes agraris, gairebé sempre condicionats a plantar vinyes.

Igualment és significativa la documentació relacionada amb l'aplicació de la justícia i la resolució de conflictes: són un exemple de la primera els judicis, plets, definicions, evacuacions i composicions, i de la segona els arbitratges i els acords negociats.

Són també comuns els documents de darreres voluntats. Testaments, adveracions i execucions testamentàries recullen les disposicions personals davant la imminència de la mort a favor de familiars, amics i persones properes o d'institucions religioses, que són, en definitiva, les majors beneficiàries dels llegats testamentaris. Dins d'aquest grup destaquen les adveracions, document de tradició legal visigoda que dins de l'àmbit geogràfic del nord peninsular només es dona a Catalunya (Udina, 1984; Feliu; Salrach, 2019, p. 14).

La pèrdua o la mala conservació dels documents podia donar lloc a un acte judicial i a la consegüent redacció del nou document per mitjà de la *reparatio scripturae*. En tenim dos bons exemples: els documents que permeten la restauració del patrimoni del monestir d'Eixalada després de la seva destrucció per una revinguda del cabal de la Tet i els que estan relacionats directament amb l'assalt d'Almanson a la ciutat de Barcelona i la necessitat de disposar dels documents per acreditar la propietat sobre béns immobles diversos (Feliu, 2007, p. 6-10).

No hi manquen les dotalies de les esglésies que s'anaven consagrant per tot el territori, autèntiques fonts d'informació sobre els seus límits territorials, edificacions, concessió de delmes i primícies, possessions, etc. (Ordeig, 1993-2004). Destaca sobre totes les altres la controvertida acta de consagració de la Seu d'Urgell de l'1 de novembre de 819. Les seves coincidències amb parts del discurs diplomàtic de documents posteriors, l'ús de fórmules papals en la intitولació episcopal o l'esment i reivindicació d'esglésies molt abans de la consagració d'aquestes la situarien als voltants de l'any 1000. Una acurada edició del document feta per Ramon Ordeig indica puntualment les parts manllevades de dos documents dels anys 840 i 860 respectivament i d'una butlla papal de 951 (Ordeig, 2021, p. 759-763). Un estudi recent situa la seva elaboració entre 1016 i 1024 (Gascón; Vergés, 2017).

El diplomatarí recull també lletres i butlles pontifícies. De les primeres destaquen les tres que escrigué Gerbert d'Orlhac entre 984 i 987, que interessen de ple el comtat de Barcelona. Són importants per conèixer els interessos científics del futur papa Silvestre II i, sobretot, el final de les relacions de vassallatge dels comtes de Barcelona respecte als reis francs (Baiges; Puig, 2019, p. 134, i doc. núm. 834, 952 i 1513).

Pel que fa a les butlles, és obligat fer referència a les de Joan XIII, donades l'any 971 i relacionades amb l'intent de restauració de l'arxidiòcesi Tarracònese a favor de la seu d'Osona i del seu bisbe Ató; un projecte que es veié frustrat per l'assassinat d'aquest prelat (Ordeig, 1999, p. 789-793; Sobrequés; Riera i Rovira, 2033, p. 360-362).

S'han recollit entre la documentació les referències a concilis eclesiàstics celebrats en territori franc, en els quals van intervenir bisbes catalans. Aquests documents sovint aporten dades complementàries sobre la celebració d'altres concilis a Catalunya o arreu de l'Imperi franc (Baiges; Puig, 2019, p. 132-134).

Entre tot aquest cúmul de documents no podem oblidar els preceptes carolingis i altres documents que hi estan relacionats. Publicats majoritàriament per Abadal (Abadal, 1926-1950 i 1952, 1a ed. facsímil, 2007, reimp. 2009), es recullen en els volums dels diferents comtats en format regest i es completen amb la informació nova que no consta en el volum que ell els hi va dedicar. També s'han editat els preceptes nous que han aparegut després de l'aparició del volum dels *Diplomes* (Baiges; Puig, 2019, p. 129).

En general, són documents de concessió i confirmació de béns a favor de monestirs, comtes, bisbes i esglésies catalanes o de concessió de protecció i

regulació de l'estatus jurídic a favor dels homes d'un lloc determinat, com és el cas del que l'emperador Carles va concedir als gots i hispans de la ciutat de Barcelona i del castell de Terrassa (Abadal, 1926-1950 i 1952, 1a ed. facsímil, 2007, reimp. 2009, p. 415-416).

XI. EL FUTUR

Tota aquesta documentació ratifica allò que diem sovint que Catalunya és terra de document escrit. Els volums publicats, però, no recullen tota la documentació. A dia d'avui, entre còpies, trasllats, registros nous, originals inèdits o que ens eren coneguts només per registros, tenim recollits un centenar de documents. És possible que aquest nombre augmenti a causa del continu degoteig de notícies sobre documents custodiats en col·leccions estrangeres, documents que estan en mans de particulars i documents localitzats en fons d'arxiu que es classifiquen i cataloguen per primera vegada. Aquesta documentació formarà part del volum IX.

Com a exemples més recents, a l'Arxiu Comarcal del Baix Camp s'ha catalogat el fons de la família Marc i hi han aparegut quinze documents del segle x. Salvador March i Bellver va comprar les rendes de l'antic priorat de Casserres l'any 1773, sis anys després de l'expulsió dels jesuïtes. Coneixíem alguns d'aquests documents a partir del *Llibre de rendas de Casserras en Vich y Gerona* de 1787, on es recopilà la documentació relacionada amb les rendes que aquest priorat tenia en aquests llocs; ara allò que només teníem en regist ho podem completar amb l'original recuperat. El Dr. Stefano Maria Cingolani ha localitzat recentment, i ens ho ha comunicat, 7 documents dels segle x en els microfilms de l'Arxiu Ducal de Medinaceli custodiats a Poblet; no es descarta que aquest arxiu, una part del qual està dipositat actualment a Toledo a l'Archivo General de la Nobleza, ens doni més sorpreses. El professor Rowan Dorin, *assistant professor* del Departament d'Història de la Universitat d'Stanford, a Califòrnia, ens va informar el desembre de 2019 que l'original del document 470 del volum VII, *Comtat de Barcelona*, una venda d'una terra al terme de Castellar del Vallès, feta l'any 963, havia estat identificat a les Specials Collections de la Biblioteca d'aquesta prestigiosa universitat. Aquest document s'havia publicat a partir d'una còpia del segle XIX i havia estat donat per perdut. El mateix professor ens informava, igualment, que la Universitat

d'Stanford havia adquirit en una subhasta a Christie's un document de Sant Sebastià del Sull del 26 d'octubre de 965, que sortosament es va poder incorporar al volum VIII. El degoteig segueix.

Sovint els documents nous s'han pogut incorporar als volums corresponents, tot i que, en algun cas, l'estat avançat de l'edició ha obligat a intercalar documents i recórrer als bisos. Només en el volum de Barcelona es localitzen 24 documents amb un número bis.

De tot el que s'ha anat dient en les pàgines anteriors, es desprèn clarament que estem davant d'una documentació valuosíssima i d'un dels aplecs de documents més important del món, més encara si tenim en compte les petites dimensions del territori que els va produir i la seva cronologia. Ramon d'Abadal i de Vinyals va tenir molt clara la vàlua d'aquesta documentació i la necessitat de reunir-la en la col·lecció *Catalunya carolíngia*, una empresa que ha hagut de superar molts d'entrebancs però que, finalment, ha reeixit mercès al treball d'un bon grapat de persones que han comptat, en tot moment, amb el suport de l'Institut d'Estudis Catalans i de la seva Secció Històrico-Arqueològica.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' (1926-1950 i 1952; 1a ed. facsímil octubre 2007; reimp. 2009). *Catalunya carolíngia. II. Els diplomes carolíngis a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1955; 1a ed. facsímil 2007; reimp. 2009). *Catalunya carolíngia. III. Els comtats de Pallars i Ribagorça*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1986). *Catalunya carolíngia. I. El domini carolíngi a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (a cura de Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ).
- ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier (1994). «La configuració de l'antic arxiu de Montserrat (segles XVI-XVIII)». *Lligall*, núm. 8, p. 19-36.
- ALTURO, Jesús [ed.] (2017). *Chartae Latinae Antiquiores. Facsimile-Edition of the Latin Charters, 2nd series Ninth Century, Part CXVIII, Addenda II*. Dietikon-Zuric: Urs Graf Verlag (amb la col·laboració de Tània Alaix, (= *Chartae Latinae Antiquiores Cataloniae*).
- BAIGES I JARDÍ, Ignasi J.; PUIG I USTRELL, Pere (2019). *Catalunya carolíngia. VII. El comtat de Barcelona*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- BALCELLS, Albert; IZQUIERDO, Santiago, i PUJOL, Enric (2007). *Història de l'Institut d'Estudis Catalans. Vol. II: De 1942 als temps recents*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- BOFARULL I MASCARÓ, Pròsper de (1836). *Los condes de Barcelona vindicados y cronología y genealogía de los reyes de España considerados como soberanos independientes de su marca*. 2 Vol. Barcelona: Imprenta de Juan Oliveres y Monmany.
- CINGOLANI, Stefano Maria [ed.] (2008). *Les gestes del comtes de Barcelona i reis d'Aragó*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- (2012). *Les Gesta Comitum Barchinonensium (versió primitiva), la Brevis Historia i altres textos de Ripoll*. València: Universitat de València.
- DIAGO, Francesc (1603). *Historia de los victoriosísimos antiguos Condes de Barcelona. Dividida en tres libros. En la qual allende de lo mucho que de todos ellos y de su descendencia, hazañas, y conquistas se escribe, se trata también de la fundación de la ciudad de Barcelona*. Barcelona: En Casa de Sebastián Cormellas al Call, Barcelona.
- España Sagrada. Theatro geographico-histórico de la Iglesia de España: Origen, divisiones y límites de todas las provincias, antigüedad, translaciones, estaeo (sic) antiguo y presente de sus sillas con varias disertaciones críticas* (1774-1819). 56 Vol. Madrid (obra iniciada per Enrique Flórez i continuada per altres autors).
- FÀBREGA I GRAU, Àngel (1995). *Diplomatari de la catedral de Barcelona. Volum I. Documents dels anys 844-1260*. Barcelona: Arxiu Capítular de la Catedral de Barcelona.
- FELIU I MONTFORT, Gaspar (1971). *El dominio territorial de la Sede de Barcelona: 800-1010*. Barcelona (tesi de doctorat, Universitat de Barcelona, inèdita).
- (2007). *La presa de Barcelona per Almansor*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (2011). «Ramon d'Abadal: la tenacitat en el treball de base». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXII, p. 157-183.
- (2020). «La Catalunya carolíngia». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXXI, p. 79-93.
- FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep Maria (2019). «Prefaci». A: BAIGES I JARDÍ, Ignasi J. i PUIG I USTRELL, Pere (2019). *Catalunya carolíngia. VII. El comtat de Barcelona*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 5-15.

- (2021). «Prefaci». A: ORDEIG I MATA, Ramon (2021). *Catalunya carolíngia. VIII. Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berguedà*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- FONT I RIUS, Josep Maria (1989). «Ramon d'Abadal i de Vinyals, historiador i patrici català». A: MUNDÓ, Manuel, *et al.* (1989). *Ramon d'Abadal i de Vinyals. Commemoració del centenari del seu naixement*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, p. 59-89.
- GASCÓN CHOPO, Carles; VERGÉS I PONS, Oliver (2017). «L'acta de consagració de la catedral d'Urgell. Un fals del temps del bisbe Ermengol redactat entre 1016 i 1024». *Afers. Fulls de recerca i pensament*. Vol. 32, núm. 86, p. 191-220.
- JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard (1980-1996). *Diplomatari de la catedral de Vic (segles IX-X)*. Vic: Patronat d'Estudis Ausonencs (continuat per Ramon Ordeig i Mata).
- Marca hispanica, sive limes hispanicus, hoc est geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis et circumjacentium populorum, auctore ill. viro Petro de Marca* (1688). Parisiis: Apud Franciscum Muguet, Regis et illustrissimi Archiepiscopi Parisiensis Typographum (completada i editada per É. Baluze).
- MUNDÓ, Anscari M. (1999a). «Prefaci». A: ORDEIG I MATA, Ramon (1999). *Catalunya carolíngia. IV. Els comtats d'Osona i Manresa*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 5-10.
- (1999b). «Nota sobre la grafia dels noms propis». A: ORDEIG I MATA, Ramon (1999). *Catalunya carolíngia. IV. Els comtats d'Osona i Manresa*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 53-56.
- (2003a). «Prefaci». A: SOBREQÜÉS I VIDAL, Santiago; RIERA I VIADER, Sebastià, i ROVIRA I SOLÀ, Manuel (2003). *Catalunya carolíngia. V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 5-11.
- (2003b). «Els antropònims en català a Catalunya carolíngia, V». A: SOBREQÜÉS I VIDAL, Santiago; RIERA I VIADER, Sebastià, i ROVIRA I SOLÀ, Manuel (2003). *Catalunya carolíngia. V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 45-57.
- (2006). «Prefaci». A: PONSICH, Pere, revisat i completat per Ramon Ordeig (2006). *Catalunya carolíngia. VI. Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 5-26.

- (2007). «Prefaci». A: ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' (1926-1950 i 1952; 1a ed. facsímil octubre 2007; reimp. 2009). *Els diplomes carolingis a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 9-18.
- MUNDÓ, Manuel (1989). «Ramon d'Abadal i la Història de l'Església catalana». A: MUNDÓ, Manuel, *et al.* (1989). *Ramon d'Abadal i de Vinyals. Comemoració del centenari del seu naixement*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 7-38.
- MUNDÓ, Manuel, *et al.* (1989). *Ramon d'Abadal i de Vinyals. Commemoració del centenari del seu naixement*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.
- ORDEIG I MATA, Ramon (1993-2004). *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*. 7 Vol. Vic: Ramon Ordeig i Mata.
- (1999). *Catalunya carolíngia. IV. Els comtats d'Osona i Manresa*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (2006). «Introducció». A: PONSICH, Pere (2006). *Catalunya carolíngia. VI. Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (revisat i completat per Ramon Ordeig), p. 27-77.
- (2019). *Cartulari Major, dit Llibre Verd, del monestir de Cuixà. Assaig de reconstrucció*. Vic: Ramon Ordeig i Mata.
- (2021). *Catalunya carolíngia. VIII. Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berguedà*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- PELÁEZ, Manuel J. (1994). «Ramon d'Abadal i de Vinyals y la historia del derecho catalán y francés: primera etapa de formación y producción científica (1904-1914)». A: SOBREQÜÉS I CALLICÓ, Jaume; RIERA I VIADER, Sebastià (1994). *Estudis d'Història oferts a Ramon d'Abadal i de Vinyals en el centenari del seu naixement*. Barcelona: Curial, 209- 218 (= *Estudis Universitaris Catalans*, núm. XXX).
- PLADEVALL, Antoni (1989). «Ramon d'Abadal i de Vinyals, historiador i vigatà». A: MUNDÓ, Manuel, *et al.* (1989). *Ramon d'Abadal i de Vinyals. Comemoració del centenari del seu naixement*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, p. 39-57.
- PONSICH, Pere (2006). *Catalunya carolíngia. VI. Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (revisat i completat per Ramon Ordeig).
- PUJADES, Jeroni (1829-1832). *Crònica universal del Principado de Cataluña, escrita a principios del siglo XVII*. 8 Vol. Barcelona: Imprenta de José Torner.

- RIBAS I CALAF, Benet (1990). *Història de Montserrat (888-1258)*. Barcelona: Curial - Publicacions de l'Abadia de Montserrat (edició, introducció i notes a cura de Francesc X. Altés i Aguiló, amb la col·laboració de Josep Galobart i Soler).
- RJUS I SERRA, Josep (1945-1947). *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés*. 3 Vol. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Sección de Estudios Medievales de Barcelona.
- SABATÉ, Flocel (2019). *La dissort de la documentació medieval catalana*. Barcelona: Rafael Dalmau editor.
- SALRACH, Josep M. (1989). «Ramon d'Abadal, historiador dels orígens de Catalunya». A: MUNDÓ, Manuel, *et al.* (1989). *Ramon d'Abadal i de Vinyals. Commemoració del centenari del seu naixement*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, p. 123-149.
- SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume; MORALES MONTOYA, Mercè (2020). «Notes per a una autobiografia de Ramon d'Abadal i de Vinyals». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXXI, p. 23-61.
- SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume; RIERA I VIADER, Sebastià (1994). *Estudis d'Història oferts a Ramon d'Abadal i de Vinyals en el centenari del seu naixement*. Barcelona: Curial (= *Estudis Universitaris Catalans*, núm. XXX).
- SOBREQUÉS I VIDAL, Santiago; RIERA I VIADER, Sebastià, i ROVIRA I SOLÀ, Manuel (2003). *Catalunya carolíngia. V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- UDINA I ABELLÓ, Antoni M. (1984). *La successió testada a la Catalunya altmedieval*. Barcelona: Fundació Noguera.
- UDINA MARTORELL, Frederic (1994). «Breu assaig historiogràfic de l'obra escrita de Ramon d'Abadal». A: SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume; RIERA I VIADER, Sebastià (1994). *Estudis d'Història oferts a Ramon d'Abadal i de Vinyals en el centenari del seu naixement*. Barcelona: Curial, p. 219-232 (= *Estudis Universitaris Catalans*, núm. XXX).
- VILANOVA I VILA-ABADAL, Francesc (1996). *Ramon d'Abadal: entre la història i la política (1888-1970)*. Lleida: Pagès editors.
- VILLANUEVA, Jaime (1803-1852). *Viage literario a las iglesias de España. Le publica con algunas observaciones Don Joaquín Lorenzo Villanueva*. 22 Vol. Madrid-València.